

Олег ПРИЙМАК
(Запоріжжя, Україна)

УДК:94(477.7) – 058.232.6:316.77 «18/19»

**Буденні соціально-ціннісні орієнтири
селянства Степової України
періоду ринково-капіталістичної трансформації**

Аналіз поліструктурності, стратифікації, мобільності форм природної та штучної самоорганізації є важливою складовою дослідження соціальної історії будь якої країни, територіальної спільності, громадянського організму. Не менш важливе місце в ньому належить й характеристиці інституціональних засад, що виступали формою відображення та засобом закріплення відносин в об'єктивному соціальному бутті та регламентували контакти в комунікативному просторі регіону певної історичної доби. По відношенню до селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації останні можуть бути умовно поділені на атрактивні, цілераціональні та соціально-ціннісні. При цьому, в кожній з них, як специфічній системі ієрархічних зв'язків отримували такі елементи як тип соціалізації світогляду, сегмент свідомості, актуалізована група потреб та схильність до створення різновидів самоорганізованих груп. Тому дослідження однієї із складових інституціональних засад регулювання повсякдення є актуальним в контексті розкриття соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століть.

Мета публікації полягає в характеристиці буденних соціально-ціннісних орієнтирів селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Історіографічний комплекс з досліджуваної теми не є чисельним. Методологічне підґрунтя його складають роботи М. Вебера, К. Альдерфера, А. Мітчелла, Б.М. Миронова, А.В. Бойка, М.В. Туленкова. Багатий фактологічний матеріал, в цьому контексті, міститься в монографіях та публікаціях В.Є. Постнікова, Я.П. Новицького, К.Д. Зеленіна, В.І. Наулка, В.К. Борисенко, І.І. Лимана та інших. Разом з цим, відсутність в історико-краєзнавчій літературі дослідження предмет якого був би пов'язаний з структурою регуляторів соціального повсякдення південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. спонукала автора до написання цієї статті.

В період ринково-капіталістичної трансформації поряд з атрактивними та цілераціональними у повсякденні південноукраїнського селянства важливе значення мали ще й соціально-ціннісні орієнтири. Місце та роль останніх в системі інституціональних засад були досить специфічними. З одного боку, певна частина їх перебувала у тісному зв'язку з атрактивними принципами, оскільки мала чітку сутнісну спрямованість на обумовлений підсвідомістю тип поведінки. Але, при цьому, функціонування соціально-ціннісних орієнтирів визначалося спрямованістю, послідовністю та спланованістю дій. З іншого, наявність в соціально-ціннісній діяльності сенсу та прямого зв'язку з доцільністю вказували на близькість її до феномену цілераціональності [2, 97].

Втім, відмінність між останніми полягала у непритаманній для раціональної свідомості абсолютизації моральних, етичних, соціокультурних цінностей.

Соціально-ціннісні орієнтири були наповнені усвідомленою вірою в моральні, етичні, господарські, релігійні, родинні та інші безапеляційно визнані спільнісні норми. Обов'язковість дотримання їх зводилася на рівень образу суспільного боргу. Ця група соціальних регуляторів обумовлювала здійснення таких кроків, основою яких виступала переконаність в самодостатній цінності вчинку як такого [2, 109]. За певних обставин, керуючись лише уявленнями про значущість суто сільських соціальних цінностей, селянин міг свідомо піти на крок наслідки якого неминуче принесли б йому збитки, або позбавили б перспектив на успіх. Метою, у такому разі, виступала виключно дія.

Слід зазначити, що соціально-ціннісні орієнтири південноукраїнського селянства не являли собою первородну даність, а були продуктом розвитку його самосвідомості та світогляду. В усі періоди історії, в тому числі й наприкінці XIX – початку XX ст., саморегулятивні, самоконтролюючі, самомотивуючі механізми вимагали від досліджуваної спільності вміння оцінювати своє повсякдення з позицій власних соціальних норм, що створювало підґрунтя для формування специфічного образу її мудрості та сенсу життя. Під впливом останніх також набував інституціональних рис та функціонував феномен глибинної самості землероба. Еволюціонуючи в руслі трансформаційних процесів у соціальній сфері ціннісні орієнтири забезпечували здатність селянства осмислювати та розпізнавати саме те, що було в їх житті найбільш значущим, а також дозволяли зберегти вміння й навички вирішення як ситуативних, так і стратегічних життєвих завдань. Крім того, як на масовому, так і на груповому та індивідуальному рівнях визначений комплекс інституціональних засад виступав передумовою усвідомлення свого суспільного статусу, а також потреб, мотивів, стимулів, хвилювань, дій тощо. Він був підґрунтям самоідентифікації та сприйняття селянином себе у якості суб'єкта різнопланової діяльності.

До того ж, одним із джерел формування ціннісних орієнтирів південноукраїнського селянства всіх соціальних рівнів виступало знання про принципи й норми буденності інших спільностей регіонального соціального простору. Порівняння останніх з власними дозволяло не лише зафіксувати відмінності образів повсякденного існування, а й підтвердити валідність і прийнятність землеробського способу життя. На цій основі, через усвідомлення правил взаємовідносин та оцінок з боку соціального оточення, селянин визнавав за вірну свою сільськогосподарську діяльність. Тобто, осмислення соціально-ціннісних орієнтирів відбувалося в ході як внутрішньоспільнісної, так і поза групової рефлексії.

Разом з цим, не можна вважати соціально-ціннісні орієнтири додатками до цілераціональних чи атрактивних інституціональних засад регламентації селянської буденності. Вони були самостійною, а, відповідно, третьою групою соціальних регуляторів, які відігравали подвійну роль бар'єру та з'єднуючої сили між означеною парою. В умовах ринково-капіталістичної трансформації значущість їх збільшилася, що мало забезпечити еволюційність розвитку, послабленість соціальної реакції на кризові явища в економіці, дистанційованість від макрополітичних процесів на селі. Виступаючи наповненням та структуроутворюючим чинником селянської самосвідомості соціально-ціннісні орієнтири, таким чином, зазнавали впливу як елементів підсвідомості, так і соціальної свідомості.

Формування досліджуваних інституціональних засад поведінки проходило в межах спільнісної соціалізації. На процес цей припадало декілька завдань. По-перше, в ході його індивід повинен був відчути себе селянином та зафіксувати власну приналежність у самосвідомості до селянської спільноти. По-друге, він мав сприйняти сільський спосіб життя та сільськогосподарський тип діяльності як єдино прийнятний та вірний. По-третє, актуалізуючи складові спільнісної соціалізації південноукраїнське селянство мало на меті закріплення системи позитивних та негативних санкцій щодо норм морально-етичного характеру.

Досягнення означених завдань проходило за допомогою комплексу заходів, інструментів та технологій, які тяжіли до цілераціональних та атрактивних аналогів. Тому останні, як складові спільнісної соціалізації південноукраїнського селянства, доцільно охарактеризувати не як моноліт, а у вигляді складових двох механізмів самосвідомості – соціальної пам'яті та пошуку альтернатив.

Соціальна пам'ять для досліджуваної спільноти виступала основою існування та самовідтворення, бо являла собою феномен через який відбувалося передання буденного досвіду та забезпечувалося функціонування механізму сприйняття емпіричних знань. Виходячи з того, що специфіка селянської самосвідомості полягала в константній актуалізації потреби звернення до історичного досвіду моделювання світу в ній відбувалося за допомогою образів минулого. Такий консерватизм був цілком природним – в середовищі сільського населення він забезпечував міжпоколінний чуттєвий, субкультурний та соціально-ціннісний зв'язок [1, 64]. Розвиненість серед мешканців південноукраїнського села соціальної пам'яті та здатність до спільного духовного відтворення, в цьому контексті, виступили в умовах ринково-капіталістичної трансформації важливим підґрунтям самозбереження та життєздатності.

Роль та місце соціальної пам'яті у внутрішньоселянському сприйнятті соціально-ціннісних орієнтирів були визначальними але, переважно, мали консервативну спрямованість. Соціальна пам'ять виступала складовою субкультурної спадщини та тісно пов'язувалася з місцевими традиціями. Вона, таким чином, була важливим механізмом спільнісної соціалізації та засобом пізнання оточуючої об'єктивної дійсності. При цьому, певний стійкий комплекс історичних уявлень сприяв розвитку суто селянської самосвідомості, яка у перехідні часи виступала формою підтримки соціально-психологічного тону сільської спільноти. В тому числі й на зламі XIX – XX ст. соціальна пам'ять виступила тим механізмом, що зберіг в повсякденних практиках південноукраїнського селянства традиційні моделі поведінки. Через осмислення відносин в середині селянського світу, комунікацію з позасільським оточенням, через образи землі, праці, громади, родини історичний досвід забезпечив усвідомлення землеробами свого статусу в регіональному соціальному просторі. Соціальна пам'ять функціонувала виходячи з умовної ідеальності мислених образів. Вона працювала на відтворення селянських рис, архетипу селянськості внаслідок чого свідомо культивувалася в середовищі досліджуваної соціальної спільноти.

Якщо за допомогою соціальної пам'яті відбувалося сприйняття консервативних, то в межах функціонування механізму пошуку альтернатив – ліберальних соціально-ціннісних орієнтирів. Сутність останнього полягала у свідомому виборі з існуючих альтернатив емоційно-прийняттого шляху подальшого існування. В середовищі втягнутого у сферу товарно-грошових

відносин південноукраїнського селянства такий механізм був цілком валідним, оскільки забезпечував зв'язок між складовими традиційного та інноваційного світоглядів. Розрив останнього ототожнювався з відмовою від землеробського стилю життя та втратою відчуття приналежності до досліджуваної соціальної спільності. Механізм пошуку альтернатив забезпечував селянське мислення та внутрішній спокій тим індивідам та соціальним групам, яким були близькі та прийнятні образи успішності, конкурентності індивідуального господарювання.

Протягом досліджуваного періоду в середовищі південноукраїнського селянства існувало декілька локусів, через які воно сприймало соціально-ціннісні орієнтири за допомогою механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Головними серед них були родина, та сільська община. Поряд з ними на території майже кожного селища діяло декілька локальних локусів, а саме церковні та молодіжні громади, ярмарки, базари, корчми тощо. Виступаючи місцем скупчення односельців, вони стали осередками передавання історичного соціального досвіду, що мав вираження у звичаях, традиціях обрядовості, усній народній творчості, культивованих типах поведінки [8, 112].

Церковна громада, як внутрішньосільський соціальний організм виступала локусом передавання та ретрансляції не тільки релігійних вірувань, а й соціально-релігійних норм. В умовах значного впливу атрактивних регуляторів останні природно поєднувалися з морально-етичними цінностями південноукраїнського селянства. Об'єднуючись навколо місцевого храму, відвідання якого вважалося обов'язком кожного, односельці реалізували потяг до асоціативності й задовольняли потреби співучасті. Поряд з відправленням православних літургій невід'ємною частиною зібрань церковних громад були обмін новинами, господарським досвідом. Прихід до церкви виступав своєрідним актом соціальної ініціації, в ході якого селянин мав підтвердити свій статус й відчути приналежність до оточуючої спільноти [7, 271].

Важливу роль у становій соціалізації відігравали парубочі й дівочі громади, які мали свої специфічні звичаї і традиції та формувалися за територіальною ознакою. Кількість їх залежала від розміру села. Завдання молодіжної громади полягало у відстоюванні інтересів членів останньої перед сільською владою, вирішенні непорозумінь між однолітками, організацією розваг, свят тощо. Проходячи цей віковий відтинок парубок чи дівчина на танцях, вечорницях, колодках вбирали в себе основні норми внутрішньоспільнісної комунікації [3, 122]. При цьому, з кінця XIX ст. на Півдні України стала помітною тенденція відходу від статевого принципу комплектування молодіжних громад; лібералізація життя обумовила виникнення змішаного різновиду цієї форми самоорганізації.

Роль локусу передавання соціально-ціннісних орієнтирів в сільській місцевості відігравала також корчма. Виступаючи певним прототипом сільського клубу вона була місцем зібрання дорослого населення. Цей заклад, принаймні для Півдня України, не отримав виключно розважальних функцій, бо в ньому, як правило, укладались різноманітні усні угоди та лихварські операції. Але у повсякденному житті корчма собою являла місце для відпочинку та спілкування, крізь яке проходила майже вся інформація про події на селі [5, 193].

Ярмарки, базари, торжки, крім виконання головної функції товарно-грошового обміну, виступали також ситуативними організаціями формування соціально-ціннісних орієнтирів. Під час їх діяльності селяни обмінювалися новинами, шукали необхідні для подальшого розвитку господарства

знайомства, обговорювали можливі угоди та події, розважалися тощо. Комунікативний простір торгового місця існував виходячи з принципів соціальної самоорганізації; регуляторами відносин в ньому були буденні селянські соціальні норми [4, 211].

Відтак, в ході спільнісної соціалізації механізми соціальної пам'яті та пошуку альтернатив забезпечували прийнятність в середовищі південноукраїнського селянства як консервативних, так і ліберальних цінностей. Вони дозволили з'єднати в єдину систему еkleктичні, на перший погляд, цілераціональність та атрактивність, інноваційність та традиціоналізм, індивідуалізм та корпоративізм досліджуваної спільності. При цьому, стійкість означеного зв'язку обумовлювалася використанням локусів та інструментарію, дієвість яких була перевірена багатьма поколіннями.

Сукупність соціально-ціннісних орієнтирів селян Півдня України умовно можна поділити на субкультурні та морально-етичні. Утворюючою основою першої, в цьому контексті, виступила землеробська праця, яка вважалася майже єдиним джерелом добробуту та багатства. В селянській самосвідомості вона позиціонувалася ще й як ціннісний процес, як підґрунтя сільського стилю життя та як індикатор соціальної приналежності.

Землеробська праця була невід'ємним елементом селянської повсякденності. Тому в ній знайшли відображення не лише крайня економічна необхідність, а й зовні езотеричний соціальний обов'язок, самобутня моральна гідність. Складання останніх в єдиний образ відбулося в межах механізму соціальної пам'яті. Образ цей став підсистемою хліборобської самосвідомості й виглядав органічно узгодженою нормою, чия валідність не викликала жодного сумніву. Саме внаслідок такого стану речей характер селянського господарювання та добробут родини ототожнювалися з результатами праці, якісні показники якої були безпосередньо пов'язані з кількістю робочих рук.

Вміщуючи у собі постійно повторювані циклічні практики, систему трудових традицій та обрядовості, комплекс заборон та санкцій землеробська праця в середовищі південноукраїнського селянства мала на кінець XIX ст. всі ознаки не лише регулятора повсякденної поведінки, а й соціального інституту. При цьому, взаємозв'язок таких елементів сільської субкультури як свята та праця сформувався ще в епоху традиційного суспільства. З циклами сільськогосподарських робіт поєднувалася й динаміка обрядовості. Останніми обов'язково супроводжувалися початок оранки, сівки, закінчення жнив, вигін худоби на пасовище та інші складові сільськогосподарського календарю. Трудові свята, традиції та обряди усім розмаїттям своїх атрибутивних засобів сприяли становленню селянської самосвідомості й відчуття своєрідної землеробської гідності [8, 119].

До того ж, слід зазначити, що для переважно аграрних регіонів, в тому числі й Південного Степового, в середовищі селянства достатньо високим був ступінь контролю за регламентом сільськогосподарських робіт. Перш за все він стосувався питання дотримання циклічності останніх. Але не меншої значущості отримав й аспект співвідношення праці та відпочинку. В соціальній пам'яті чітко закріпилося уявлення про заповідні дні, землеробська, присадибна та хатня види діяльність в які частково або повністю не дозволялися. Абсолютна заборона праці, наприклад, поширювалася на великі православні свята – Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, Масницю та інші. На малі свята – Юрія, Маковія, Власія, Спаса, Катерини, Андрія, Миколая заборони були менш суворими; втім, селяни повинні були дотримуватися певних норм поведінки. Так, в деякі дні

дозволялося працювати на користь сільської громади, церкви чи родини, яка потрапила у складні життєві обставини. Інколи мала значення й сутність виконуваної роботи, бо поряд із заборонаю сінокоосу в певні свята встановлювався дозвіл на збирання врожаю. Аналогічно регламентувалися у заповідні дні можливість роботи в полі та при садибі, випікання хлібу чи здобы, ловлі риби чи полювання. На півдні, як і в інших регіонах України, ступінь втручання сільської громади в питання часткової чи повної заборони праці в святкові, недільні або інші дні залежав від статусу останніх в системі релігійних уявлень [14, 369].

Корисна значущість землеробської праці була для селянина очевидною. Знаходячись під впливом консервативних переконань він сприймав саме фізичну роботу як найнеобхіднішу та найкориснішу. У зв'язку з цим торгівля, підприємництво, комерційна, посередницька, громадсько-просвітницька діяльність, що наприкінці XIX – початку XX ст. уже встигли продемонструвати на Півдні України свою більшу економічну та фінансову ефективність, ще не завжди визначалися селянами як рівноцінні. В самосвідомості досліджуваної соціальної спільності продовжував жити усталений століттями стереотип пріоритетності фізичної роботи над інтелектуальною працею, над здатністю творчо, цілераціонально, економічно доцільно мислити [5, 282]. Через неї сприймався й належним чином оцінювався весь регіональний соціальний простір. Селянство ідеалізувало землеробську працю, вбачаючи у ній запоруку свого стабільного існування в останньому.

З кінця XIX ст. освіченість, як індикатор інтелектуальності та передумова ефективної розумової праці, отримала лише первинні риси інституціоналізації в самосвідомості південноукраїнського селянства. Виступаючи відображенням дієвості механізму пошуку альтернатив вона, на рівні соціальної пам'яті, дуже часто визнавалася недоцільною, оскільки альтернативою грамотності часто виступав сформований багатьма поколіннями господарський досвід [3, 197]. Хоча місцеві селяни, в цьому контексті, вважали представників інтелігенції, священників, чиновників, земських діячів, писемних односельців людьми розумними, ставлення до останніх було упередженим й характеризувалося зовнішнім захопленням та внутрішньою заздрістю. Не бажаючи визнавати свою обмеженість і відчуваючи певний внутрішній дискомфорт значна частина селянства компенсувала брак освіченості традиційною недооцінкою значущості навчання зокрема та інтелектуальної праці взагалі.

Циклічна, постійно повторювана, рутинна, по суті, наперед відома сільськогосподарська праця потребувала, передусім, застосування фізичних, а не інтелектуальних зусиль. Внаслідок такого стану речей як у масовій, так і індивідуальній селянській самосвідомості образ хазяйновитості визначався домінантою фізичного тягла над потенціалом освіченості. Власне робота у мисленій моделі хлібороба детермінувалася з такими принципово значущими для нього елементами повсякденного життя, як земля, садоба, худоба, реманент, добробут родини, визнання її успішності односельцями [12, 10]. Водночас вона виступала безкомпромисним критерієм оцінки самості, загальноприйнятих норм поведінки, специфічного розуміння мудрості, гідності, добра, зла, справедливості. Тому ставлення більшості землеробів до представників інших соціальних спільностей – чиновників, земських службовців, підприємців, комерсантів – було, переважно, зневажливим, а життя у містах вбачалося як суцільна бездіяльність.

Визначивши землеробську працю за критерій поділу на своїх та чужих, південноукраїнське селянство додавало до нього декілька візуальних індикаторів. Перелік останніх складався з таких наочностей як зовнішній вигляд, манери, тип поведінки, прийнятні засоби комунікації, використовувані у повсякденні речі тощо. Беручи за основу встановлення соціальної дистанції по відношенню до інших спільностей та спільнот, воно ніколи не перетворювалося в абсолютно замкнуту групу [1, 129]. Представники різних страт селян Степової України мали, в цьому контексті, не лише відмінні образи соціальної успішності та мотивації до праці, а й світосприйняття.

Приналежність до певної соціальної страти, рівень заможності та матеріальних можливостей визначали, таким чином, перелік тих субкультурних соціально ціннісних орієнтирів, який вибудовувався у когнітивній карті селянина. При формуванні його більш дієвим був не механізм соціальної пам'яті, а пошуку альтернатив. Тому цілком природним виступав той факт, що представники селянської верхівки в регіоні тяжіли за стилем життя до дрібного купецтва. В побуті їх нерідко використовувалися речі та манери притаманні не для сільського, а для міщанського, а, інколи й станово вищого, стилю.

Втім слід зазначити, що розвиток промисловості та торгівлі не лише відтягнули до міст певну частину сільського населення, а й стали причиною змін у самосвідомості середняцьких та нижчих страт досліджуваної соціальної спільності. Маятникова міграція з села до міста і навпаки вже наприкінці XIX ст. почала призводити до лібералізації цінностей в першому. Поширення на селі деяких елементів міської субкультури особливо підкреслювалося земськими кореспондентами та статистами промислових та промислово-аграрних повітів регіону. Безумовно позитивне значення для південноукраїнського селянства мали й зв'язки з місцевими німецькими, єврейськими, болгарськими, грецькими колоністами. Наявність в основі їх стилю життя землеробської праці зменшувала соціальну дистанцію з українським та російським селянством регіону та була передумовою багатьох, в тому числі й субкультурних, запозичень.

Охарактеризовані вище моменти актуалізували у селян південноукраїнських губерній групу соціальних потреб співучасті. Прояв останніх простежувався у вигляді прагнення підтримувати рівні та помірно дружні стосунки із оточенням. При цьому, велика увага приділялася встановленню своєрідних субкультурних принципів комунікації, що сприяли б інституціоналізації такої соціальної норми як підтримка з боку ближнього кола. Відчуття власного статусу через усвідомлення можливості або необхідності надання допомоги у співпраці були одним з найважливіших чинників у мотиваційній моделі землероба. Індивіди з високою потребою співучасті надавали перевагу таким соціальним ролям та видам праці, які уможливлювали б не лише частоту контактів, а й суспільну та особистісну користь останніх. Цінність соціальної рефлексії, в цьому відношенні, визначалася значущістю для окремого селянина думок та ставлення родичів, членів кумпанії, товариства, артілі або сусідів сільського кутку [11, 137]. Тому, за умов наявності у селянина лідерських якостей, потреби співучасті трансформувалися у бажання влади з таким її підтекстом, який би дозволив користуватися важелями соціального впливу не стільки для задоволення егоїстичних амбіцій, скільки для надання допомоги чи скоєння соціально корисних вчинків для мікросоціуму.

Знаходячись між потребами досягнення й співіснування та перебуваючи під впливом індивідуалізму й корпоративності потреби співучасті були причиною

культивування в середовищі південноукраїнського селянства духу асоціативності. Наприкінці XIX – початку XX ст. останній став нормою повсякдення. Підґрунтям його виступило поєднання у самосвідомості землероба самомотивації з бажанням порівняння власного статусу, докладених у сільськогосподарській роботі зусиль та результатів її з аналогічними показниками у оточуючих. Така єдність робила для досліджуваного періоду валідними лише дві мотиваційні моделі – високий рівень диференціації соціальних статусів селян, докладених зусиль в ході виконання сільськогосподарських робіт поєднувався в першій з аналогічним рівнем диференціації результатів роботи чи винагороди за неї; низька розбіжність функціональних обов'язків обумовлювала наявність приблизно однакового рівня прибутковості в другій. Саме тому у широко розповсюджених в буденності асоціативних формах соціальної самоорганізації південноукраїнського селянства першочергову вагу мали такі соціально-ціннісні орієнтири як відсутність чітких критеріїв оцінки та стандартів діяльності, наявність індивідуальної відповідальності, децентралізованої моделі прийняття рішень, прийнятність інституту приватної власності й принципів системної конкурентної боротьби. Останні в епоху ринково-капіталістичної трансформації забезпечували життєздатність як підтримуваних механізмом соціальної пам'яті супряги, помочі, толоки, так і сформованих в межах механізму пошуку альтернатив селянських поземельних, кредитних та позикових товариств. Вони були невід'ємними принципами розподілу робіт та винагороди й в артілях південноукраїнських сільськогосподарських робітників [11, 218].

Поряд із субкультурними важливу роль у повсякденні південноукраїнського селянства відігравали морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири. Останні являли собою систему поглядів, переконань, принципів, уявлень, норм та оцінок, що регулювали відносини та поведінку землеробів для досягнення особистісних та спільних інтересів. Формування їх відбувалося в ході багатопокілінних буденних практик, внаслідок чого функціонування морально-етичних орієнтирів можна охарактеризувати як прояв колективної волі, що була спрямована на збереження єдності світогляду досліджуваної спільності [13, 409]. Більшість з них апелювала не до соціальної цілорациональності, а до інституціоналізованого традиціоналізму внутрішньостанового морального боргу та мала форму імперативного безумовного наказу. Зв'язки між окремими морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами селян Південного Степового, як і інших регіонів України, набули усталеності на основі рефлексій та конструювалися внаслідок тривалої дії страху громадського осуду й підсвідомих механізмів психологічного захисту.

В селянському соціальному просторі кінця XIX – початку XX ст. морально-етичні орієнтири виконували декілька функцій. Головними серед них були регулятивна, оціночно-імперативна, пізнавальна, виховна, соціалізуюча, комунікативна, прогностична. Базуючись на змісті православних догм, загальнолюдських категорій добра, милосердя, правди, справедливості, совісті, доброчесності, миролюбності вони підтримували у дієвому стані механізми регуляції та саморегуляції сільської соціальної спільності.

Морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами, що зв'язували в єдину цілісність такі протилежні елементи селянського світогляду як інноваційність та традиціоналізм, прагматизм та утопічність мислення, дієвість та фаталізм, схильність до вертикальної та горизонтальної мобільності, тяжіння до інтенсивних та екстенсивних форм господарювання були громадський,

родинний спокій та добробут. Як у попередні часи, так і протягом досліджуваного періоду забезпечення значущості останніх відбувалося за допомогою загальнолюдських моральних норм та цінностей. Разом з цим, на зламі XIX – XX ст., в умовах ринково-капіталістичної трансформації, коли в ієрархії функцій та принципів існування селянської родини відбувалися суттєві зміни, коли в курсі аграрної політики визначилася чітка тенденція переходу від підтримки общинного устрою до культивування індивідуалізму означені фактори з'єднання опинилися у передкризовому становищі.

Індикатором наочного підтвердження громадського добробуту виступав абстрактний образ заможного села, що моделювався у масовій самосвідомості селянства на основі спостережень та проектувався на окремий населений пункт індивідом чи групою. Складові його, безумовно, мали матеріальну основу й вміщувалися в мислену модель «доброї» церкви, громадського складу, базарної площі, школи, контори, вулиць, приватних будівель, сільських доріг, мосту, посівів, садів тощо [4, 235]. Втім, слід підкреслити, що набуття таким образом реальних рис залежало не лише від рівня хазяйновитості мешканців села чи хутора. Значну роль відігравали й організаційні здібності церковного та сільського старост, а також рівень актуалізації у односельців потреб співучасті та сприйняття норм асоціативності. Тобто, не світоглядне підґрунтя, складові чи похідні цілераціонального індивідуалізму або атрактивної корпоративності були у південноукраїнському селі досліджуваного періоду факторами забезпечення стійкості та генези морально-етичних принципів ними виступили субкультурні соціально-ціннісні орієнтири. Саме вони забезпечували самовираження та самоствердження сільського мешканця й окремої родини у таких морально значущих колективних заходах як збирання коштів на зведення храму, участь у громадських роботах, організації свят, догляд за сільськими сиротами тощо [15, 228]. Персоніфікація внеску у громадський добробут, таким чином, була головним принципом збереження стійкості моральних орієнтирів. В регіоні він не похитнувся, оскільки актуалізував як соціальну конкурентність, так і можливість використання багатопокілінного досвіду селянського співіснування.

Натомість, традиційне наповнення морально-етичним змістом засобів забезпечення громадського спокою у південноукраїнському селі в умовах соціальної трансформації не завжди призводило до очікуваних результатів. Хоча навіть на початку XX ст. у сільській місцевості регіону й траплялися випадки публічного покарання паліїв, грабіжників, гультивів та п'яниць, [10, 255] селяни не встигли розробити дієвих санкцій проти нових девіантних явищ, що привносилися в їх середовище з портових чи промислових міст. Лібералізація міжпокілінних відносин та норм дошлюбного статевого життя викликали осуд з боку літніх селян, але отримували широке сприйняття в середовищі сільської молоді. До того ж, зростанню соціального напруження сприяло посилення земельного голоду та подальша диференціація населення. Держава, при цьому, у більшості випадків не втручалася у внутрішні соціальні справи сільського миру [7, 211]. Формально кодифікуючи деякі моральні регулятори поведінки сільського населення влада на практиці задовольнялася збереженням у хліборобському середовищі такої одвічної складової громадського спокою як аполітичність. Втім, напередодні революції 1917 р. остання також зазнала певних зрушень.

Селянська сім'я як і громада виступала головним агентом станової соціалізації. Внаслідок цього морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири

культивовані ними були майже ідентичними за змістом. Втім, наявність сутнісних відмінностей вимагає розглянути стереотипи родинного добробуту та спокою, що вкоренилися у самосвідомості південноукраїнського селянства окремо від громадських.

Соціальна диференціація, темпи якої значно прискорилися наприкінці XIX – початку XX ст., обумовила поступову кристалізацію у світогляді сільського населення Південного Степового району декількох стереотипів родинного добробуту. Маючи в основі своїй православні та загальнолюдські чесноти вони різнилися критерієм близькості до цілераціональних або, відповідно до атрактивних соціальних норм. Тому домінування перших, других, а також їх рівність були покладені в основу трьох типових для тогочасного селянства стереотипів добробуту сім'ї.

Перший з них отримав поширення в середовищі вищих страт сільського населення регіону. Складовими його стали пріоритетність вертикальної мобільності над горизонтальною, підприємливість, дієвість, інноваційність мислення, визнання значущості освіти, сприйняття конкурентності як норми соціальної успішності [4, 352]. Цілком моральними, в цьому контексті, визнавалися баришництво, лихварство та експлуатація інших [11, 169]. Представники заможної чи куркульської страт сільського населення обґрунтовували ці риси, як правило, бажанням залишити добрий спадок дітям, необхідністю виведення останніх «в люди», можливість надання допомоги односельцям грошима чи пропозицією роботи [3, 234]. Нерідкими також були й натяки на значущість своїх внесків до громадської кружки [4, 111].

Абсолютно протилежним за сутністю був другий стереотип родинного добробуту, який отримав розповсюдження в середовищі селянських низів. Стрижневою цінністю його виступало забезпечення членів сім'ї життєво необхідним мінімумом. З нього витікав культ їжі, усвідомлення значущості власної оселі та клаптику землі, визнання необхідності бережливого відношення до одягу [15, 188

]. Концентрація уваги на моралізації задоволення базових потреб спричиняла, в цьому контексті, певну вузькість світосприйняття, фаталізм, визначення виконання важкої сільськогосподарської праці за долю. Наявність надлишків споживчого характеру додавала стереотипу добробуту в сім'ях сільської бідноти стійкості та певної впевненості у найближчій часовій перспективі, а не стимулювала до подальшого покращення існування.

Визнання селянського способу життя та землеробської праці як єдино правильних вірних витоків буття було визначною ознакою третього стереотипу добробуту сім'ї. Зведення їх до рівня моральної цінності й вимірювання крізь їх призму рівня етичності людських вчинків [5, 149] являли собою відображення консерватизму світогляду прихильників останнього. Тому цілком природно, що складовими третього стереотипу стали помірність, відкритість, гостинність, повага до громади [14, 264]. Забобонність у ньому поєднувалася з поміркованим раціоналізмом, а успішність ототожнювалася з відчуттям приналежності до селянської спільноти [11, 371]. Висхідна мобільність займала в стереотипі добробуту важливе, але не пріоритетне місце. На практиці вона часто поєднувалася з мобільністю територіальною [4, 279]. Такий стереотип отримав визнання серед широких кіл південноукраїнського селянства. Але найбільше вкоренився він, ймовірно, у самосвідомості середняцтва.

На відміну від охарактеризованого вище морально-етичного соціально-ціннісного орієнтуру, мислений ідеальний тип родинного спокою зберіг у

самосвідомості селян Південної України монолітність навіть на початок ХХ століття. Причина такого стану речей полягала не лише у безпосередньому впливі на цей стереотип норм та цінностей громадської домінанти, а й у збереженні селянської сім'єю традиційних принципів життєдіяльності. На досліджуваний час зміни в ієрархії її функцій ще не досягли такої значущості, щоб нівелювати такі інституціональні атрибути як подружня вірність, взаємоповага, взаєморозуміння, зорієнтованість на багатодітність та спільну працю. До того ж, санкції, у разі порушення останніх, були досить жорсткими як з боку церкви, громади, так і з боку родичів [8, 156]. Незначні тенденції щодо лібералізації стереотипу селянського родинного спокою були помітні в регіоні у повітах з розвинутими промисловими центрами.

Таким чином, в системі інституціональних засад, що регулювали повсякдення селянства Степової України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. соціально-ціннісним орієнтиром належало одне з найважливіших місць. По відношенню до атрактивних та цілераціональних норм, цінностей, принципів, переконань й практик вони відігравали дуалістичну роль. З одного боку буденні соціально-ціннісні орієнтири функціонували як сукупність детермінант компенсаторного характеру, а з іншого – як умовний бар'єр між патріархальними та ринково-капіталістичними складовими когнітивної карти південноукраїнського селянина. Формування їх відбувалося в ході станової соціалізації, інститути та агенти якої кристалізувалися в межах механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Тому результат останньої – селянська самосвідомість – не лише інституціоналізувалася в контексті кристалізації відчуття селянськості та хазяйновитості, а й чітко корелювалася з такими соціальними цінностями як землеробська праця, громадський спокій, родинний добробут. При цьому, значущість останніх в середовищі південноукраїнського селянства підтримувалася актуалізованими потребами співучасті, схильністю до входження в асоціативні форми соціальної самоорганізації та природною поміркованістю світогляду.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії селянства Степової України доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, що мали місце на зламі ХІХ – ХХ століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використанні під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Джерела та література:

1. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца ХІХ – начала ХХ века). М. – Тамбов: Изд-во. Тамб. гос. тех. ун-та., 2004. – 304с. 11.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Наука, 1990. – 808 с.
3. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.ІІ. – Т.9. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – 632 с.
4. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 516 с.
5. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. Ч.І. – Т.5. – Кн.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – 427 с.
6. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Зеленин Дмитрий Константинович. – М.: Наука, 1991. – 522 с.

7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Борис Николаевич: Т.1. – 3-е изд., доп. – СПб., 2003. – 547с.
 8. Наулко В.І. Культура та побут населення України / Наулко Всеволод Іванович. – К.: Либідь, 1993. – 284с.
 9. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.2. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем-У», 2008. – 440с.
 10. Новицький Я. Твори в п'яти томах. Т.3. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2009. – 460с.
 11. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников Владимир Ефимович. – М., 1891. – XXXII+392 с.
 12. Столыпін Д.А. Право на землю / Дмитрій Аркадьевич Столыпін. – М.: Тип-я А. Гатчука 1874. – 18 с
 13. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX - начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / Сухова Ольга Алексеевна. – М.:РОССПЭН, 2008. – 679 с.
 14. Усна історія Степової України. Т.5. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 560с.
 15. Усна історія Степової України. Т.6. – Запоріжжя: АА Тандем-У, 2008. – 562с.
- Приймак Олег Миколайович кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.

Олег Приймак (Запоріжжя, Україна). Буденні соціально-ціннісні орієнтири селянства Степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації

Стаття присвячена характеристиці соціально-ціннісних орієнтирів селянства степової України періоду ринково-капіталістичної трансформації. Вона містить аналіз ролі механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив у формуванні селянської самосвідомості і світогляду. Особлива увага присвячена дослідженню сутності таких селянських соціально-ціннісних орієнтирів як землеробська праця, сільський спосіб життя, громадський спокій та родинний добробут.

Ключові слова: соціально-ціннісний орієнтир, селянська самосвідомість, землеробська праця, сільський спосіб життя.

Олег Приймак (Запорожье, Украина). Будничные социально-ценностные ориентиры крестьянства Степной Украины периода рыночно-капиталистической трансформации

Статья посвящена характеристике социально-ценностных ориентиров крестьянства Степной Украины периода рыночно капиталистической трансформации. Она содержит анализ роли механизмов социальной памяти и поиска альтернатив в формировании крестьянского самосознания и мировоззрения. Особое внимание посвящено исследованию сущности таких крестьянских социально-ценностных ориентиров как земледельческий труд, сельский образ жизни, общественный покой и семейное благосостояние.

Ключевые слова: социально-ценностный ориентир, крестьянское самосознание, земледельческий труд, сельский образ жизни.

Oleg Priymak (Zaporozhia, Ukraine). Workaday social-valued orienteer of peasantry of Steppe Ukraine of period of market-capitalist transformation

The article is devoted to description of social-value orienteers of peasantry of Steppe Ukraine of period market to capitalist transformation. It contains the analysis of role of mechanisms of social memory and search of alternatives in forming of peasant consciousness and world view. The special attention is devoted to research of essence of such peasant social-value orienteers as agricultural work, rural way of life, public rest and domestic welfare.

Keywords: social-valued orienteer, peasant consciousness, agricultural labour, rural way of life.